

ВІДЗНАКИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНИХ НАГОРОД

Після проголошення Україною незалежності у серпні 1991 р. в українському суспільстві постала досить гостро нагальна проблема заснування власних нагород. Адже саме нагороди є одним з найважливіших політичних атрибутів будь-якої держави, свідченням її суверенітету, представницькими "візитними картками" в історії та сучасності кожної країни, вагомими ознаками її цивілізованості. Водночас усталена система нагород є своєрідним виміром історичного шляху, оскільки вона закарбовує, передає через свої фалеристичні знаки особливості процесу розбудови державних інституцій. Вважаємо за потрібне коротко зупинитись на історії створення та функціонування нагород в УРСР, щоб читачеві стало зрозумілим, чому нагородна система України сьогодні має свої особливості.

В Радянській Україні до 1991 р. не існувало повноцінної системи власних державних нагород. Упродовж 1921-1933 рр. найдовше функціонував, започаткувавши радянську фалеристику в республіці, орден Трудового Червоного Прапора¹. Знак ордена змінював свій дизайн двічі, вносилися кардинальні зміни і до статуту нагороди. За час існування ордена Трудового Червоного Прапора УСРР ним було відзначено 307 осіб та 29 колективів, в тому числі 15 військових формувань. Водночас з орденом (десь на початку 1926 р.) почалося нагородження грамотою, подібно до орденського документа, яка стала згодом самостійною формою відзначення, трансформувавшись в грамоту ВУЦВК. Грамотам судилося після 1933 р. стати єдиною нагородою України. Цей новий нагородний прецедент у 60-х роках трансформувався в інститут Почесної Грамоти і Грамоти Президії Верховної Ради Української РСР.

Концентрація важелів влади в руках союзного центру саме і призвела до рішучого наступу на позиції й до того кучого "нагородного суверенітету" союзних республік. Ряд

постанов Президії ЦВК СРСР (перша з яких з'явилась ще у квітні 1933 р.) врешті припинили нагородження республіканськими орденами, які поступились місцем союзним нагородам. "Загальне положення про ордени Союзу РСР", затверджене постановою ЦВК і РНК СРСР 7 травня 1936 р. та оприлюднені пізніше нормативні документи ЦВК і РНК УРСР (1938, 1947, 1948 рр.), відмінюючи пільги для нагороджених, вносячи зміни до попередніх законодавчих актів, все ж врахували велике значення республіканських орденів, не переступили останньої межі. Вже видані республіканські ордени продовжували вважатися на своєму рівні нагородами. Законодавча влада Радянської України в жодному правовому документі не торкалась питання про скасування ордену, навіть у 60-х роках вона визнавала факт його існування де-юре². Єдиний орден Радянської України впродовж тривалого часу залишався, так би мовити, в тіні гіллястого дерева нагород Радянського Союзу. І на сьогоднішній день він є одним з раритетів не тільки української, а й світової фалеристичної спадщини. Державна нагородна політика колишнього СРСР не допускала на належний високий рівень, а всіляко обмежувала республіканську нагороду, вбачаючи в ній прояв "зайвої незалежності" чи то суверенізації і без того безправних членів Союзу³.

Оскільки серед низки чинників, які формують повсякденну соціально-психологічну мотивацію поведінки різних верств населення, чільне місце відводиться й офіційній системі державних нагород, це не могло не позначитись на формуванні системи нагород в авторитарному суспільстві. Відзнаки тут відіграють виняткову роль, що визнає соціальну цінність та значимість особи залежно від державних знаків, яких вона удостоєна. Державна організація суспільства визначає, як правило, принципи та засади функціонування системи нагород. У свій час Радянська влада опинилась перед складною проблемою необхідності відзначати на державному рівні тих громадян, які, як тоді вважалось, зробили вагомий внесок у захист та будівництво першої в світі соціалістичної держави. Функціональне призначення нагородної системи виступає тепер як важливий чинник виховної роботи за умов жорсткої революційної дійсності та побудови держави на засадах партійної диктатури. Країні, де про-

голошувалась загальна рівність, потрібні були герої, кращі з кращих, правофлангові у її поступу до світлого майбутнього. Однак, провести демаркаційну лінію між старими нагородами, що існували в історії людства та відзнаками-новотворами було неможливо. Сутність відзнаки носила характер, притаманний їй скрізь і завжди: шанування за подвиг, героїзм, зміцнення обороноздатності країни, розвиток її культури, мистецтва, сприяння економічному процвітання, поступу в світовій цивілізації. Та, попри все, прибічники ідеї колективізму зуміли протягти свої постулати до системи нагород, що породило справді виняткове і унікальне явище в світовій нагородній традиції: почались масові нагородження колективів заводів, колгоспів, населення областей і міст, навіть республік, військових частин та з'єднань. Ще у 1918-1921 рр. виникає і набирає чинності колективна військова бойова нагорода - Почесний Революційний Червоний Прапор⁴, - заснована державними органами. Саме ця своєрідна нагорода започаткувала й інші звання з приставкою "почесні". Так, звання "Почесний червоноармієць" з'являється без фіксування з правового боку на рівні держави і в системі державних відзначень.

Нагородна система країни Рад у своєму розвитку не обминула і стадії речових відзнак. Унікальним видом нагородження стала Почесна революційна зброя (1918-1930 рр.) для відзначення вищого командного складу армії. Її атрибутами були шабля, кортик із знаком ордена Червоного Прапора РРФСР. Хоча Декрет про заснування Почесної революційної зброї видано у квітні 1920 р., нагородження нею велось ще з серпня 1918 р., а у 1924 р. президія ЦКВ СРСР затвердила положення про нагородження зброєю, до переліку якої ввійшов і такий її різновид, як вогнепальна зброя - пістолет ("маузер"), на рукояті якого кріпився знак ордена і срібна пластина з написом. В Україні нагородження здійснювалося від імені ВУЦВК. На пластині був відповідний напис - "Від ВУЦВК". Отже, нагородження зброєю мало два рівні - союзний та республіканський.

Паралельно з орденами центру та республіканським орденом, в системі державних нагород України розвивається й набуває високого авторитету й значення нова форма відзна-

ки громадян за успіхи в господарському та культурному будівництві - почесні звання.

Правове підґрунтя нагородження почесними званнями України бере початок з 1922 р.⁵. У "Кодексі законів про народну освіту УСРР" виділено в третьому розділі окреме положення "Про надання почесного чину"⁶. Законодавчий акт проголошував можливість відзначення званням "Заслужений артист (художник) УСРР" громадян, які віддано служили трудящим масам тривалий час. Саме почесні звання УСРР, як це неодноразово фіксувалось в документах понад 70 років, виявились життєздатними нагородами як форма, що "є державним визнанням заслуг, засобом морального стимулювання творчої активності трудящих за подальший розвиток економіки, науки й культури республіки"⁷. Відповідно до загальних союзних положень на республіканському рівні з часом "підправляли" й приводили у відповідність з документами центру положення щодо почесних звань. У 1934 р. встановлюються звання Заслужений діяч науки, техніки або мистецтва; Народний артист (художник); Заслужений артист (художник).

З перебігом часу, прийняттям Конституцій УСРР, згідно змін, що відбулися в суспільстві, кількість почесних звань зросла в Україні від 5 до 10 (на 1955 р.), а пізніше, у 60-80-ті роки, сягнула до 46! Якщо порівняти дані показники з переліком почесних звань союзного рівня, то впадає в око різниця: на кінець 70-х років нагородна система УСРР складалась з 38 почесних звань, а СРСР передбачала 12⁸, на 1982 р. їх стало 14⁹. Вочевидь, такий стан речей вказує на кілька суттєвих аспектів, з яких вирізняємо два: меншовагартісну чи другорядну, провінційну роль республіканських нагород, порівняно з союзними; перетворення республіканських почесних звань у найпрестижнішу відзнаку УСРР¹⁰. У такий спосіб на рівні республіки передбачалося задовольняти місцевий "попит на нагородження", щоб забезпечити даним атрибутом заохочення партійно-номенклатурний апарат керівництва державою та суспільством. Звання "компенсували" у свій спосіб нерозвинену систему нагород республіки. Маючи свій представницький нагородний знак, який неодноразово змінював дизайн, зображення, форму, кріплення тощо, почесні звання, створені за професійним прин-

ципом, виконували в республіці первинні функції подібних союзних відзнак - були своєрідними нагородами держави.

У 1981 р. Президія Верховної Ради УРСР ухвалила постанову "Про затвердження Положення про державні нагороди Української РСР". Положенням встановлювалось 40 почесних звань - рекордна цифра за всю попередню історію їх існування. Потрібно відмітити, що даний правовий документ був підготовлений на достатньо високому фаховому рівні й став найбільшим, найгрунтовнішим та найдокладнішим з усіх інших, існувавших упродовж історії функціонування республіканських нагород.

На початок 90-х років, коли Україна постала на світовій арені як суверенна держава, в арсеналі її нагородної спадщини державними нагородами залишились 29 почесних звань, долю яких мав визначити законодавчий орган в недалекому майбутньому на конституційному рівні.

Безперервність процесів творення фалеристичних знаків відзначення на рівні держави та відповідно, нагородження, що тривали у період визвольних змагань, а також пізніше у діаспорі та на теренах радянської України, підготували ґрунт для встановлення нагород у незалежній Україні. Здобутки на ниві фалеристики відкривали перспективу використання її спадщини як взірця для створення знаків нагород на новому етапі суспільного розвитку. Та відчувалась потреба у створенні концепції, згідно якої мала відбуватись розбудова нагородної системи.

Шлях формування нагородної системи, що природно увійшла в сучасне життя держави, здобула визнання в українському суспільстві та в світі, був тривалим і непростим. Питання заснування та функціонування державних нагород опинилося в фокусі протиріч державотворчого процесу. Протиріччя об'єктивного характеру, розподіл державних ролей та функцій управління між різними гілками влади - все це позначилось на нагородній політиці держави.

Не вдаючись до детального аналізу перебігу подій, які, врешті, вперше в нашій історії, призвели до появи в сучасному нагородному полі системи відзнак Президента України, відзначимо тільки, що вони започатковані як нагороди високого державного рівня. Ця традиційна для багатьох

країн світу форма вшанування вимагала в Україні вирішення ряду чималих, абсолютно нових питань правового, організаційного та матеріального забезпечення їх функціонування.

Поправкою до Конституції України 1978 р. Президентіві України надано право встановлювати президентські відзнаки та нагороджувати ними (13 лютого 1992 р.)¹¹. Отже, відтак було відрегульовано правові аспекти, вирішена доля майбутніх відзнак Президента. За умов "нагородного вакууму" цей крок парламенту став логічно виправданим і абсолютно легітимним. Статтею 27 глави 12 Конституції України Верховній раді надавалось право заснування державних нагород і встановлення почесних звань. До компетенції Президента України належало право нагородження державними нагородами України, присвоєння почесних звань, заснування своїх відзнак та нагородження ними¹².

Правове поле тепер визначило два рівні нагород: державні нагороди, засновані законодавчою владою, і президентські відзнаки, засновані виконавчою владою. Певну парадоксальність розвитку нагородної політики в наступні роки зумовило те, що законодавча влада, маючи всі правові підстави для плідної діяльності на ниві нагородотворення, на практиці виявилась не підготовленою до такої ролі. Поправка до Основного Закону, маючи легітимність вищу, ніж звичайний закон, забезпечила право функціонування президентських відзнак як державних нагород¹³. Принагідно відзначимо, що старі нормативні акти Верховної Ради ще УРСР зберігають свою силу де-юре (їх ніхто не відміняв), але де-факто вони вже не витримують навантаження правового режиму у нашій державі, не відповідають реаліям життя. Час вимагав серйозних корегувань нагородної системи. Отже, поступово починають формуватися нормативні підвалини нагородної політики України.

Прийнята 28 червня 1996 р. нова Конституція України закріпила право Президента України нагороджувати державними нагородами країни, встановлювати президентські відзнаки і нагороджувати ними згідно указу Президента держави.

Необхідно відзначити, що Указом Президента України Л.М. Кравчука від 1 квітня 1992 р. була утворена Комісія по

державних нагородах при Президентіві України, затверджено її склад¹⁴. Саме даній комісії, як і Відділу нагород Адміністрації Президента України, працівники якого координували роботу та ініціювали розробку всіх необхідних документів, судилося брати участь у заснуванні першої державної нагороди незалежної України - Почесної відзнаки Президента України, встановленої Указом Президента 18 серпня 1992 р.¹⁵ Поява першої відзнаки засвідчила початок функціонування у державі системи нагород, якої не мали історичні попередники української державності. Вручення перших знаків відбулося 22 серпня 1992 р., а Почесну відзнаку Президента України за номером один отримав видатний український письменник, голова Української Ради миру, академік НАН України Олесь Гончар. Саме ця перша за часом виникнення нагорода, заклала основу нового досвіду нагородотворення суверенної України.

Оскільки у спадок від УРСР нагородна система незалежної України отримала тільки 29 почесних звань, Почесну Грамоту та Грамоту Президії Верховної Ради УРСР¹⁶, то відтепер новостворюваним відзнакам Президента України належала головна роль в нагородному полі.

Поява першої відзнаки вимагала подальшої розбудови нагородної системи, оскільки один знак не міг витримати багатофункціонального навантаження. Відзнака мала загальногромадське спрямування, не призначалась для масового нагородження громадян, які чесно і сумлінно виконували свої військові, службові та громадянські обов'язки. Пріоритетом в нових відзнаках мало стати вшанування подвигу та мужності захисника Вітчизни, надання високого соціального престижу таким моральним цінностям, як доблесть, мужність, вірність обов'язку, жертвність при захисті людей та рідного краю. В розпорядженні глави держави повинні були бути в наявності нагороди, які за своїм правовим статусом та соціальним значенням виконували б соціальну функцію в конкретно визначеній сфері громадського, суспільного, міжнародного життя, тобто відмічали конкретно заслуги громадян на ниві розбудови державності, зміцнення міжнародного авторитету країни, розвитку економіки, науки, освіти, культури, мистецтва, надавались за особливу хо-

робіть, самовідданість, героїзм і мужність, виявлені при захисті державних інтересів України, рятуванні людей, матеріальних цінностей, ліквідації наслідків стихійного лиха, аварій тощо. До статутів та положень про відзнаки повинні були входити чітко сформульовані визначення підстав для нагородження.

Питання про визначення статусу відзнак президента України - досить складне. Право засновувати державні нагороди, підкреслимо ще раз, за чинною Конституцією України належить парламенту - Верховній Раді України. Президент цього права позбавлений. Звідси й відсутність в офіційних документах - Указах Президента, описах відзнак, інших супутніх матеріалах, зокрема Комісії по державних нагородах України при Президентіві України, - такого поняття чи визначення, як "державні нагороди", хоча в українському суспільстві їх сприйняли саме як державні. До статусу існуючих та успішно функціонуючих відзнак Президента України Верховна Рада нарешті спромоглась звернутися тільки в квітні 2000 р.

Практична реалізація президентського курсу в нагородній сфері повинна була здійснюватись Комісією по державних нагородах при Президентіві України, склад якої поновлено Указом Президента України Л. Кучми за № 747/94 від 9 грудня 1994 р. Одночасно були переглянуті, уточнені та доповнені функції Відділу нагород Адміністрації Президента України (29 серпня 1994 р.) Цього вимагав об'єктивний історичний процес розвитку державних інститутів, глибоке його осмислення, повсталі завдання, сформовані в новому історичному вимірі. До складу Комісії ввійшли фахівці з історії, фалеристики, права, відомі митці, державні діячі, міністри, - люди з почуттям особистої відповідальності перед народом, історією, широким державним світоглядом, баченням політичної перспективи. У 1997 р. склад Комісії змінився ще раз, а у квітні 2000 р. вона отримала нову назву - Комісія державних нагород та геральдики при Президентіві України (в складі членів всіх перелічених комісій - автор даних рядків). На 1995 р. була прийнята, розроблена фахівцями з фалеристики (автори - М. Дмитрієнко, В. Бузало, О. Кучерук) Концепція створення та функціонування відзнак Президента України, що поступово втілювалася на практи-

ці у життя.

Параметри діяльності Комісії, визначені президентським Указом, мали багато нових аспектів роботи, та найбільш динамічною та результативною вона була в галузі створення президентських відзнак. 29 квітня 1995 р. Президент України Л. Кучма заснував своїм Указом (№ 340) відзнаки Президента України "За мужність" - зірку і хрест. Вищим ступенем визначена зірка. У спеціалізованому додатку, що ввійшов до Указу у відповідності з Положенням про ці відзнаки, зіркою "За мужність" мали нагороджуватися військовослужбовці, працівники правозахисних органів та інші особи за виняткову особисту мужність і героїзм, виявлені під час виконання службового, громадянського обов'язку в умовах, пов'язаних з ризиком для життя. Хрест "За мужність" призначався для вручення переліченим категоріям громадян за заслуги у зміцненні обороноздатності і безпеки України, охороні громадського порядку, боротьбі із злочинністю, за мужність і відвагу, проявлені під час рятування людей, матеріальних цінностей, ліквідації наслідків стихійного лиха, пожеж, катастроф, а також за інших надзвичайних обставин. Водночас із знаком відзнаки нагородженому видавали грамоту про нагородження спеціального зразка, яку підписував Президент України¹⁷.

Нову нагородну традицію започатковано в Україні Указом Президента України № 341 від 29 квітня 1995 р. Ним засновано відзнаку Президента України - "Іменну вогнепальну зброю"¹⁸. Традиція нагородження зброєю (вогнепальною та січною) існувала в українському козацькому війську XVII-XVIII ст., збройних силах УНР доби визвольних змагань 1917-1921 рр. Пістолет моделі "ФОРТ-12", створений вітчизняними зброярами, є речовою відзнакою, якою нагороджуються особи офіцерського складу Збройних Сил України, Служби Безпеки України, органів МВС та державні службовці, що мають офіцерське звання, за особисті заслуги у забезпеченні обороноздатності України, недоторканості її державного кордону, підтримці високої бойової готовності військ, зміцненні національної безпеки, боротьбі із злочинністю, захисті конституційних прав і свобод громадян, зразкове виконання службового обов'язку, виявлені при

цьому честь і доблесть.

Поява нагороди у вигляді зброї засвідчила взаємозв'язок історичних традицій і сучасності у відзнаках Президента України. Проявилась ця характерна риса, що вказує на єдність минулого і сьогодення, і в назвах нагород. Так, зокрема, орден Богдана Хмельницького, заснований Указом Президента № 344 від 3 травня 1995 р., передбачений для нагородження громадян України за особливі заслуги у захисті державного суверенітету, територіальної цілісності, зміцненні обороноздатності та безпеки України, носить ім'я видатного полководця, гетьмана України, будівничого української державності XVII ст. Орден має три ступені, а нагороджені ним іменуються лицарями ордена Богдана Хмельницького.

На 1999 р. відзнаки Президента нашої держави склали досить струнку нагородну систему, в якій вже успішно функціонували такі види нагород, як ордени, медалі, відзнака "Іменна вогнепальна зброя". Базуючись на вагомій правовій основі, нагороди Президента України, як і державні нагороди у вигляді почесних звань та Державної Премії України, вручались виключно згідно указів глави держави й охоплювали всі сфери державного, громадського, суспільного, економічного, міжнародного життя. Склалась, слід особливо підкреслити, і досить струнка ієрархія в нагородній системі, яка відтепер могла задовольнити успішне функціонування президентських відзнак, забезпечити без застороги потребу в нагородженні громадян, що представляли весь становий та професійно-фаховий склад українського суспільства.

Для того, щоб чітко представити всю систему діючих відзнак Президента України, вважаємо за потрібне подати їхній огляд не за хронологією створення та прийняття, а саме за ієрархією в стрункій нагородній системі.

Найвищу сходинку в ній посідає відзнака "Герой України", яка, згідно пункту 25 статті 106 Конституції України затверджена відповідним Указом Президента України 23 серпня 1998 р. (№ 944/98). Відзнака складається з двох орденів - "Золота Зірка" та ордена Держави, якими нагороджуються особи за здійснення особистого героїчного вчинку та трудового подвигу відповідно. Нагородженим відзнакою "Герой України", що має два знаки, вручається орден, міні-

атюра ордену, орденська книжка. Ордени відзнаки при носінні кріпляться з лівого боку грудей над всіма іншими орденами. В статуті відзнаки вказано, що вона встановлена для нагородження громадян України і ніхто не може позбавити нагородженого його нагороди. Удостоєні нагороди "Золота Зірка" можуть бути нагороджені пізніше і орденом Держави. В описах до орденів відзнаки сказано, що їх виготовляють із золота, подано докладний перелік деталей дизайну, розмір елементів та стрічок на колодці, а також на планці. Мініатюри орденів - то зменшені їхні копії, а на планці, поверх стрічки, кріпляться позолочене зображення відповідного ордену¹⁹.

Орден Держави за № 1 відзнаки Президента України "Герой України" вручено 26 листопада 1998 р. Президентом Національної Академії Наук України, академіку Борису Євгеновичу Патону. Він нагороджений за самовіддане служіння науці, визначні досягнення в галузі зварювання та спеціальної електрометалургії, що сприяли визнанню та утвердженню авторитету вітчизняної науки у світі.

Другу сходинку, рангом нижче, в цій системі займає відзнака Президента України "Орден князя Ярослава Мудрого". Встановлено відзнаку 23 серпня 1995 р. Цей елітарний орден має п'ять ступенів. Перше нагородження ним відбулося 24 серпня 1995 р. Звернення до історичної постаті князя Ярослава Мудрого свідчить про глибоку спадкоємність традицій державотворчих устремлінь і бажання сьогодні зміцнювати молоду Українську державу з мудрістю і рішучістю наших попередників. "Назвавши князя Мудрим, - підкреслював Президент України Л.Кучма під час першого нагородження орденом у серпні 1995 р., - народ увічнив його великий державний талент: уміння обійтись без насилля, бергти державну єдність, здатність поступатися особистими інтересами заради інтересів держави"²⁰. Саме життєве кредо, заповіт князя - "Живіть у любові" - творці ордену намагалися трансформувати в дизайні відзнаки: рамена рівностороннього хреста, закруглені на кінцях у вигляді блакитних емальових бань на білих основах - стінах, нагадують куполи прадавніх церков, і неначе закликають думати про вічне, прагнути миру.

Орден князя Ярослава Мудрого багатofункціональний. Ця п'ятиступенева нагорода виконує функцію головної нагороди держави й при відзначенні глав і вищих посадових осіб суверенних держав. Нагородження громадян України починається з найнижчого, п'ятого ступеня. Статут відзнаки констатує, що кожен із нагороджених іменується кавалером даного ордену, девіз якого - "Мудрість, честь, слава". Відзначити орденом можна громадян України в разі, коли вони вже удостоєні однієї з державних нагород України, або відзнак Президента України. Наступний ступінь ордену може бути наданий тільки через три роки після нагородження попереднім ступенем²¹.

Окремий запис містить Ст. 11 щодо нагородження іноземних громадян та осіб без громадянства: I ступенем нагороджуються глави суверенних держав, II - глави урядів і парламентів суверенних держав, видатні державні та громадські діячі, III ступенем - міністри закордонних справ, керівники інших зовнішньополітичних відомств, послы іноземних держав в Україні, IV і V - відомі вчені, митці, письменники, релігійні діячі, бізнесмени, правозахисники, спортсмени.

В описі відзнаки Президента України "Орден князя Ярослава Мудрого" вказано: знак відзнаки виготовляється із срібла, а у верхньому кінці знака розміщено дужку у вигляді вінка з дубового листа, на який накладено старослов'янську літеру "У" (Україна) з синьою емаллю, на звороті знака - девіз.

Нагородженому орденом вручається і комплект атрибутів відзнаки. Серед них: до I ступеня - знак ордену, дві зірки ордену, плечова нагородна стрічка з бантом, мініатюра знака ордену, грамота про нагородження. Знак ордену I ступеня носять на орденському ланцюзі (особливого дизайну), одну зірку - з лівого боку грудей, другу - на плечовій нагородній стрічці нижче банта, стрічку носять через праве плече.

II ступінь ордену має такі атрибути: знак ордену, зірку ордену, мініатюру знака ордену, орденську книжку.

До III, IV, V ступеня видають знак ордену, мініатюру знака, орденську книжку.

Зазначимо, що знак ордену II ступеня носять на шийній стрічці, зірку ордену - з лівого боку грудей, а знак III ступеня - носять на шийній стрічці. IV і V ступені ордену мають

орденську колодку і носяться з лівого боку грудей.

Оскільки функціонування ордена князя Ярослава Мудрого повинно було бути чітко визначене в ієрархії інших нагород, то в статуті ордена статтями 29 - 32 обумовлено порядок носіння різних ступенів ордена: знаки II і III ступенів ордена розміщуються перед відзнаками Президента України - орденами I ступеня "За заслуги", "Орден Богдана Хмельницького", "За мужність". Зірка ордена теж розміщується перед зірками відзнак Президента України - ордена "За заслуги", ордена "За мужність", нагородами іноземних держав і колишнього СРСР. Знак ордена IV ступеня розміщується перед відзнаками Президента України орденом "За заслуги", "Орденом Богдана Хмельницького", орденом "За мужність", нагородами інших видів. Знак ордена V ступеня носить після "Ордена Богдана Хмельницького II ступеня, але перед відзнаками "За заслуги" II і III ступеня, "Орден Богдана Хмельницького" III ступеня, орденом "За мужність" II і III ступенів, інших нагород²².

Опис відзнак "Орден Ярослава Мудрого" подає докладний перелік атрибутів до кожного ступеня ордена. Так, орденський ланцюг складається з 17 медальйонів (4 - овальні із зображенням Державного герба України²³; 5 - круглі із зображенням старослов'янської літери "ятъ", 8 - круглі з рослинним орнаментом). Зірка ордена, що виготовляється з срібла, має форму восьмикутної випуклої зірки з позолоченими й срібними розбіжними променями. Посередині у неї - круглий медальйон з зображенням на темно-синьому емалевому тлі старослов'янської літери "ятъ", що обрамлений двома кружками, між якими на позолоті - декоративний орнамент із блакитної і темно-синьої емалі. Всі знаки ордена за графікою однакові, тільки у II та III ступенів у верхній частині хреста до дужки прикріплено фігурне кільце, крізь яке протягається стрічка для носіння знака ордена на шиї. А у IV та V ступенів є ще одна відмінність: рельєфне зображення профілю Ярослава Мудрого, що є посередині всіх, без винятку, знаків - на круглому емалевому темно-синьому медальйоні, не позолочене, а срібне. Ще у знака ордена IV ступеня - по центру колодки існує особливість - рельєфне зображення дубової гілки із срібла. Як свідчать дизайн, ко-

льорове зображення ордена, його складових атрибутів, фарби стрічок (плечової, нашийної стрічки для банта, стрічка для колодки) - всі вони виконані в гамі, що передає кольори Державного Прапора України.

Відзнаки "Герой України" і "Орден князя Ярослава Мудрого" як найвищі нагороди держави мають особливу процедуру представлення кандидатур до нагородження. Подання здійснює Комісія державних нагород та геральдики при Президентові України на його ім'я.

Третє місце у системі нагород посідає триступеневий орден "За заслуги", встановлений 22 вересня 1996 р. Указ припиняв одночасно нагородження Почесною відзнакою Президента України, першою нагородою, заснованою у серпні 1992 р. до першої річниці незалежності нашої держави. Згідно з Указом № 870/96 нагороджені Почесною відзнакою ставали кавалерами ордена "За заслуги" й зберігали право носити знак відзнаки-попередниці²⁴. Указ передбачав нагороджувати новим орденом "за видатні досягнення в економічній, науковій, соціально-культурній, військовій, державній, громадській та інших сферах суспільної діяльності на благо України"²⁵. Орден має універсальне призначення, оскільки ним передбачено нагороджувати й іноземних громадян: глав урядів суверенних держав, керівників урядів та парламентів, міністрів (I ступінь); заступників перелічених осіб, керівників органів виконавчої влади, послів іноземних амбасад в Україні (II ступінь); працівників посольств, відомих державних діячів, науковців, митців, бізнесменів тощо (III ступінь).

Перший ступінь ордена має серед атрибутів знак ордена та зірку ордена, мініатюру, орденську книжку; для інших ступенів - зірка не передбачена. Знак I ступеня, виготовлений із срібла, має форму хреста із закругленими кінцями, накладеного на медальйон із зображенням рослинного орнаменту. З-під медальйона розходяться в напрямку сторін хреста по 7 різновеликих променів, всього 28. Посередині хреста у вінку з дубової і лаврової гілок на блакитному тлі зображено центральну фігуру малого Державного Герба України - тризуб. Вінок, тризуб, промені - позолочені. Медальйон - з окисованого срібла, сторони хреста покриті емаллю малинового кольору. Всі зображення - рельєфні. Верхній пу-

чок променів має кільце для кріплення вушка, крізь яке протягається стрічка для носіння на шії.

Зірка ордену "За заслуги" - восьмикутна, з розбіжними променями зірка, виготовлена із срібла. Посередині її, в круглому, синьої емалі медальйоні, зображено золотий тризуб. Медальйон обрамлено колом, покритим емаллю малинового кольору, на ньому розміщено напис позолоченими літерами: вгорі - "За заслуги", у нижній частині - "Україна". Коло обрамлене рельєфним рослинним орнаментом, вписаним у фігуру, що ритмічно повторює видовження в бік розбіжних променів²⁶.

Знак ордену "За заслуги" II ступеня виготовляється з срібла і має форму хреста з закругленими кінцями, накладеного на медальйон з зображенням рослинного орнаменту. Сторони хреста покриті емаллю малинового кольору, пружки хреста - позолочені. З-під медальйона по діагоналі розходяться пучки променів, по 5 променів кожний. Посередині хреста таке саме зображення, як на знакові ордену I ступеня. Над верхнім кінцем хреста прикріплюється вушко, що сполучається з фігурною колодкою, обтягнутою стрічкою. Для військовослужбовців на колодці знака ордену "За заслуги" II і III ступенів з лівого боку колодки на малиновому тлі закріплено схрещені мечі з позолоченого томпаку.

Знак ордену III ступеня виготовляється з нейзильберу і має форму хреста із заокругленими кінцями, накладеного на медальйон із зображенням рослинного орнаменту, посередині хреста малинового кольору у вінку з дубової та лаврової гілок на блакитному тлі - тризуб. Цей, на перший погляд, скромний знак, на нашу думку, виглядає надзвичайно красиво й представницько. Як і попередньо описані знаки, даний орден теж має шовкову муарову стрічку. Вона малинового кольору, з двома повздовжніми смужками кольорів Державного Прапора України з правого краю. Мініатюра знака ордену являє собою зображення знака ордену III ступеня у зменшеному вигляді. Її I і II ступінь виготовляють із срібла, III - з нейзильберу і томпаку. Порядок носіння ордену "За заслуги" такий: I ступінь відзнаки розміщується після I, II і III ступеня знака "Ордену князя Ярослава Мудрого", зірка ордену - після зірки відзнаки "Ордену князя Ярослава

Мудрого". Знаки II і III ступенів ордену "За заслуги" розміщуються після знаків відзнаки Президента України "Ордену князя Ярослава Мудрого" IV і V ступеня. В разі наявності інших нагород, кавалери ордену "За заслуги" розміщують його перед ними.

В Україні вже є кілька громадян, які стали повними кавалерами ордену "За заслуги". Серед них: генеральний конструктор сучасних українських літаків П. Балабуєв, керівники найбільшої в Україні будівельної холдингової компанії "Київміськбуд" І. Даниленко і В. Паляничко, чемпіон Олімпійських ігор, багаторазовий чемпіон і рекордсмен світу та Європи у стрибках з жердиною донецанин С. Бубка та інші.

Вже згаданий нами "Орден Богдана Хмельницького", встановлений 3 травня 1995 р., призначений виключно для нагородження громадян України за особливі заслуги в зміцненні обороноздатності держави, захисті її інтересів та безпеки. Нагороджують ордену I ступеня військовослужбовців Збройних Сил України, МВС України, Прикордонних військ, СБУ, Управління Державної охорони тощо за визначні заслуги у справі захисту України та її народу.

Другий ступінь ордену - то нагорода за особливу хоробрість, самовідданість і мужність, виявлені особами перелічених вище відомств при захисті державних інтересів України. Передбачено нагородження II ступенем ордену учасників бойових дій в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. з нагоди 60-річчя Перемоги. III ступенем ордену нагороджують за особисту мужність та героїзм, виявлені під час виконання військового та службового обов'язків в умовах, пов'язаних з ризиком для життя²⁷. Масове нагородження ордену ветеранів війни відбулося з нагоди 55-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні.

Лицарі "Ордену Богдана Хмельницького" носять I його ступінь на шийній стрічці, а II і III - на грудях з лівого боку. Знак "Ордену Богдана Хмельницького" I ступеня виготовляється з срібла і має форму випуклої багатопроменевої зірки з накладеним на неї хрестом. З-під хреста темно-червоної емалі розходяться вгору вістрям два схрещені мечі. Посередині знака, в колі, обрамленому вінком із дубового листа, - зображення геральдичної фігури "Абданк" герба гетьмана Б. Хмельницького. Промені зірки, пружки хреста, мечі, ві-

нок - позолочені; елементи "Абданк" з жовтої та білої емалі. Всі зображення рельєфні. На верхньому рамені²⁸ хреста є вушко, крізь яке протягається стрічка для носіння знака ордену на шиї. II і III ступінь ордену за дизайном подібні, але для кріплення у них передбачена застібка до одягу. Кольорові стрічки для планок орденів шовкові, темно-червоного кольору з повздовжніми смугами: I ступеня - однією золотою посередині, II ступеня - з білою посередині, синьою і золотою по боках; III ступеня - із золотистою посередині, синьою і білою - з боків. На стрічки планок накладається хрест із зображеннями геральдичної фігури "Абданк" - позолочений, посріблений та бронзовий відповідно.

Перші знаки ордену, заснованому напередодні святкування 50-ї річниці Перемоги у Великій вітчизняній війні, Президент України Л. Кучма вручив на відзначення героїчних подвигів у роки Великої Вітчизняної війни двічі героям Радянського Союзу генералам авіації О. Молодчому і А. Недбайлу, Герою Соціалістичної Праці, повному кавалеру ордену Слави М. Величку, іншим ветеранам.

Органічно доповнює "Орден Богдана Хмельницького" нагорода, якою відзначається особиста мужність громадян, - орден "За мужність". Якщо до серпня 1996 р. героїчні вчинки відзначались виключно через нагородження зіркою "За мужність" і хрестом "За мужність", які засновані 29 квітня 1995 р., то з цього часу за Указом Президента України № 720/96 набуває чинності нова встановлена відзнака - орден "За мужність" трьох ступенів. В нагородному полі цей орден має виконувати функцію відзнаки за особисту мужність і героїзм, що були виявлені за надзвичайних обставин і спрямовані на захист людини, її прав і свобод, суспільних інтересів. За особами, які були нагороджені зіркою і хрестом "За мужність" зберігається право їхнього носіння і вони визнають кавалерами ордену-наступника.

У Статуті ордену "За мужність" визначено порядок представлення, вручення, носіння знаків ордену всіх ступенів. Знак ордену "За мужність" I ступеня (виготовлений з позолоченого срібла) має форму рівностороннього хреста, накладеного на лавровий вінок. Хрест покрито білою емаллю, по периметру облямований металевими позолоченими

крапками під бісер. З-під хреста розходяться два схрещені мечі вістрями вниз. Посередині хреста - синє емалеве коло із зображенням тризуба. У верхньому кінці хреста є кільце з вушком, крізь яке протягується стрічка для носіння знака ордену на шиї. Деталі ордену рельєфні й визолочені.

Зірка ордену "За мужність" виготовляється із срібла і має форму восьмикутної зірки з пучками розбіжних різновеликих променів. Посередині зірки - круглий медальйон, покритий темно-малиною емаллю, в центрі якого коло із зображенням тризуба²⁹. У верхній частині медальйона, над колом напис "За мужність", у нижній частині, з боків - дві лаврові гілки. Всі зображення рельєфні, позолочені.

Знак ордену II ступеня виготовляється з срібла і має форму хреста з широкими загостреними кінцями, посередині його - рівносторонній хрест, покритий білою емаллю, з-під якого розходяться два схрещені мечі вістрями вниз. На тлі хреста - круглий медальйон, покритий темно-малиною емаллю, у центрі його - синє коло з тризубом. У верхній частині медальйона, над колом, - напис "За мужність", у нижній, з боків, - дві лаврові гілки. Деталі знака, написи, мечі - позолочені й рельєфні. Кріпиться знак за допомогою кільця з вушком до прямокутної колодки, обтягнутою стрічкою - шовковою, муаровою, синього кольору з повздовжніми смужками: широкими жовтими посередині і двома синіми з боків; вузькими - малиною та білою між ними та жовтою по краях. На колодці ордену II ступеня - позолочений вінок з рослинного орнаменту.

Знак ордену III ступеня відрізняється від попереднього тим, що виготовляється з нейзильберу. Одна характерна деталь: на стрічці планка до ордену "За мужність" I ступеня накладається хрестик з жовтого металу, до ордену II ступеня - з білого.

Шостим орденем в системі президентських відзнак став триступеневий "Орден княгині Ольги", яким, згідно Указу Президента України № 827/97 від 15 серпня 1997 р., нагороджуються жінки за визначні особисті заслуги в державній, виробничій, громадській, науковій, освітній, культурній, благодійницькій та інших сферах суспільної діяльності, вихованні дітей у сім'ї. Орден має єдиний, подібний за дизайном, для всіх його трьох ступенів знак. I ступінь ордену

виготовляється із срібла і має форму овалу, з'єднаного вгорі з декоративною колодкою у вигляді банта.

На лицьовому боці знака на білій емалі - зображення княгині Ольги, обрамлене орнаментом і прикрашене чотирма аметистами прямокутної форми. На колодці - накладна кругла пластинка із зображенням тризуба³⁰ з правого і лівого її боків - стилізоване зображення гілки калини та фігурно витягнуті скоби для закріплення банта. Орнамент, зображення княгині Ольги, пластинка на банті - рельєфні, позолочені. Знак Ордена II ступеня різниться від I ступеня тим, що зображення срібні, а III ступінь Ордена виготовляється з посрібленого томпаку.

Стрічка "Ордена княгині Ольги" шовкова, муарова, бузкового кольору з поздовжніми посередині білими смужками: для I ступеня - однією (ширина 14 мм); для II ступеня - однією (ширина 6 мм); для III ступеня - з двома смужками шириною по 2 мм кожній і бузковою (шириною 2 мм) смужкою між ними. Планки Ордена прямокутні й обтягаються стрічкою, відповідною до ступеня знака.

Знак ордена носить з лівого боку грудей і розміщується після всіх відзнак Президента України, але перед іншими нагородами, зокрема колишнього СРСР. Одночасно із знаком ордена вручається нагородженням і орденська книжка.

Наступним етапом у розвитку системи Президентських відзнак стало встановлення медалей "За бездоганну службу" трьох ступенів (Указ № 931/96 від 5 жовтня 1996 р.) і "За військову службу Україні" (Указ № 932/96 від 5 жовтня 1996 р.). Медалями нагороджуються військовослужбовці Збройних Сил України і військових формувань, утворених згідно законодавства України, інші особи за мужність і відвагу, самовіддані дії, виявлені при захисті державних інтересів України³¹, зразкове виконання службового обов'язку, а також, як підкреслено в Положенні про відзнаку Президента України - медаль "За бездоганну службу" - всі особи офіцерського складу, прапорщики ЗСУ, рядового і начальницького складу органів МВС, СБУ та ін. формувань, створених на основі чинного законодавства, - за високі показники у бойовій і професійній підготовці, вірності присязі тощо³².

Медаль "За військову службу Україні" виготовляється з срібла і має форму вінка з дубового листа. На вінок накладено композицію з зображенням військової зброї та символіки (ракета, гармата, шабля, бойова сурма, прапори та ін.). Усі зображення рельєфні. Знак з'єднується з колодкою прямокутної форми за допомогою кільця з вушком. Стрічка на колодці шовкова муарова блакитного кольору з синьою смужкою посередині і двома жовтими по боках.

Медаль "За військову службу Україні" носять на грудях зліва після орденів з системи відзнак Президента України.

В описі відзнаки "За бездоганну службу" I ступеня сказано, що виготовляється вона з нейзильберу й має форму хреста, сторони якого являють собою зображення щитів. Поле щитів вкрите емаллю червоного кольору, пружки - з білого металу. У верхній та нижній сторонах хреста розміщено мечі вістрям вгору. У центрі - медальйон із зображенням тризуба, обрамлений вінком³³. Медаль II ступеня не покрита емаллю, а III - виготовляється з томпаку, тонованого під бронзу. Стрічка медалі шовкова муарова блакитного кольору з поздовжніми жовтими і синіми смужками по боках: для I ступеня - з жовтою посередині і двома синіми з боків; II - з двома жовтими і трьома синіми; III - з трьома жовтими і чотирма синіми.

Отже, на початок 2000 р. система Президентських відзнак складалась з таких нагород: відзнака "Герой України" - орден "Золота Зірка і орден Держави, "Орден князя Ярослава Мудрого" - 5 ступенів; Орден "За заслуги" - 3 ступеня; "Орден Богдана Хмельницького" - 3 ступеня; орден "За мужність" - 3 ступеня; "Орден княгині Ольги" - 3 ступеня; 2-і медалі та відзнака "Іменна вогнепальна зброя". В нагородному полі були задіяні та успішно функціонували 23 знаки - 6 орденів, 2 медалі і одна речова відзнака у вигляді вогнепальної зброї.

Ця система відзнак Президента одночасно з державними нагородами вповні забезпечувала нагородження різними типами та ступенями відзнак громадян України, що зробили свій внесок в розбудову незалежної України.

16 березня 2000 р. Президент України Л. Кучма підписав прийнятий Верховною Радою України Закон України "Про державні нагороди"³⁴. Згідно до Закону статус державних

нагород отримали такі 7 видів: звання Герой України; орден; медаль; відзнака "Іменна вогнепальна зброя"; Почесне звання України; Державна премія України; президентська відзнака. Тепер Президенту надано право затверджувати Статуту - для звання Герой України та кожного ордена; положення - для інших нагород. Розділ II Закону до переліку державних нагород, які розглянуті вище в їх статусі відзнак Президента, а тепер здобули статус державних, в статті 8 "Медалі" в ранг державних вводить ще одну медаль "Захиснику Вітчизни" для нагородження ветеранів війн.

Стаття 10 "Почесні звання України" містить перелік 33 звань (звань - 30, окрім того, артисти, художники, архітектори ще мають вищий ступінь - "народний"). Стаття 11 "Державні премії України" визначає державними нагородами Національну премію України імені Тараса Шевченка, Державну премію України в галузі науки і техніки, Державну премію в галузі архітектури.

Стаття 12 "Президентські відзнаки" відповідно до Конституції України підтверджує за Президентом право створювати свої відзнаки та нагороджувати ними.

Закон цей набрав чинності з дня опублікування - 18 квітня. З цього часу, отримавши статус державних, всі Президентські відзнаки перестали функціонувати як такі. Проте Закон не визначав статусу, залишивши поза нагородним полем, такі знаки нагород, як "Медаль Жукова" та "50 лет Победы в Великой Отечественной войне". Ними нагороджували ветеранів війни в Україні згідно Указу Президента, хоча засновували їх в Російській Федерації. Кожний з семи нагородних блоків функціонує в нагородному полі самостійно. Якщо ордени взаємопов'язані в систему, де чітко простежується ієрархія та ступеневість нагородження, то почесні звання (за винятком трьох, вказаних вище), такої ієрархії не мають. Однак, на практиці чомусь звання з словом "діяч" цінується вище, ніж словом "працівник". Елітарні нагороди - Державні премії - то найвища оцінка професійної, фахової майстерності та розглядається в суспільстві як відзначення за конкретно визначений внесок в конкретну галузь науки, мистецтва, архітектури.

Відповідно до статті 13 Закону України "Про державні

нагороди України" Президент України видав Указ "Про Комісію державних нагород та геральдики", затвердив положення про склад Комісії³⁵. На чолі її став глава Адміністрації Президента України В.М. Литвин.

У зв'язку з цим втратили чинність ряд Указів попередніх років, що стосувалися Комісії по державних нагородах України при Президентові України (№ 747, 9 грудня 1994 р.; № 391, 31 травня 1996 р.; № 103, 7 лютого 1997 р.; № 1322, 2 грудня 1998 р.; № 1380, 29 травня 1998 р.; № 1593, 18 грудня 1999 р.).

Саме на Комісію з 12 осіб покладено завдання в майбутньому порушувати і практично вирішувати питання щодо створення системи нових Президентських відзнак.

За останні дев'ять років фалеристика України збагатилась не тільки новими нагородами державного рівня. За цей час почали функціонувати й новозасновані відомчі нагороди, що теж заслуговують на окреме дослідження.

Утворена за роки незалежності України система власних нагород стала невід'ємним атрибутом державності та суверенітету. Вони засвідчили офіційний вияв пошани держави до своїх громадян, визнання їхньої творчої й самовідданої праці, героїчних подвигів, що закладають підвалини майбутнього розквіту України. Відзнаки Президента України розкажуть майбутнім поколінням про складні шляхи формування системи національних нагород, про здобутки вітчизняної фалеристики.

¹ Нагороди України: історія, факти, документи 6 У 3 т. К., 1996. Т. 2. С. 5-62.

² Див.: Відомості Верховної Ради Української РСР. 1961. № 5. Ст. 191.

³ Див.: Бузало В. Загадки ордена Трудового Червоного Прапора УСРР // П'ята наук. геральдична конф. (Львів, 10 - 11 листоп. 1995) 36. тез, повід. та допов. Львів, 1995. С. 10; Зайцев Б.Н. Історія ордена Трудового Червоного Прапора УРСР // Третя респуб. наук. конф. з архівозн. та ін. спец. історичних дисциплін. Друга секція. К., 1968. С. 378-380.

⁴ Гражданская война и военная интервенция: Энциклопедия. М., 1983. С. 469; Великий Жовтень і громадянська війна на Укра-

іні: Енциклопедичний довідник. К., 1987. С. 444.

⁵ Українська Радянська енциклопедія: У 17 т. К., 1963. Т. 5. С. 226-227.

⁶ 36. постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. 1922. № 49. Ст. 765-767. С. 922; Вісті ВУЦВК. 1922. № 283. 15 грудня.

⁷ Украинская Советская энциклопедия: В 12 т. К., 1980. Т. 9. С. 123.

⁸ Указ Президиума Верховного Совета СССР об утверждении общего положения об орденах, медалях и почетных званиях СССР. М., 1979. С. 9.

⁹ Ордени та медалі Союзу РСР. К., 1982. С. 255-256.

¹⁰ Відомості Верховної Ради УРСР. К., 1981. № 20. Ст. 290.

¹¹ Закон України: Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного закону) України // Відомості Верховної Ради України. К., 1992. № 20. Ст. 271.

¹² Див.: П'ята сесія Верховної Ради України. Бюлетень. 1992. № 17. С. 17-19. (Ст. 114-5, п. 9, 9-2 глава 12-1 Конституції України)

¹³ Див.: Відзнаки Президента України. Ордени, медалі, нагородна зброя. К., 1999. С. 11; Нагороди України: Історія, факти, документи. У 3 т. К., 1996. Т. 3. С. 110-111.

¹⁴ Нагороди України... Т. 3. С. 112.

¹⁵ Збірник Указів Президента України... К., 1992. Лип.-вер. С. 48-51. Указ, положення про Почесну відзнаку. Її опис див.: Нагороди України... Т. 3. С. 154-156.

¹⁶ Останнє нагородження грамотами відбулось 4 грудня 1991 р. Див.: Пам'ятки України. 1995. № 2. С. 29.

¹⁷ Збірник Указів Президента України. К., 1992. Лип.-вер. С. 77-81.

¹⁸ Ідея заснування відзнаки "Іменна вогнепальна зброя" належить М.Ф. Дмитрієнко, яка на засіданні Комісії змогла довести необхідність такої нагороди для відзначення офіцерів (Див.: Пам'ятки України. 1995. № 2. С. 36.) Досі не вдалося переконати членів Комісії у необхідності ввести до нагородної системи відзнаку у вигляді січної зброї (кортик).

¹⁹ Статут відзнаки Президента України "Герой України", опис ордену "Золота Зірка" та ордену Держави, їхні кольорові зображення, див.: Відзнаки Президента України. К., 1999. С. 29-34.

²⁰ Там само. С. 14.

²¹ Редакція даної статті змінена Указом Президента України від 19 червня 1998 р. Раніше було - "через п'ять років".

²² Відзнаки Президента України... С. 53-54.

²³ В статуті вжито слово "Малого", адже Конституція України 1996 р. вирізняє малий та великий Державний Герб.

²⁴ Відзнаки Президента України... С. 66.

²⁵ Там само.

²⁶ На нашу думку, опис даної нагороди громіздкий, а також не зовсім чітко передає особливості малюнків знаків. У ньому порушено головні засади послідовної передачі через опис основних складових, як цього вимагає геральдика і фалеристика. - Авт.

²⁷ Статут Відзнаки Президента України "Орден Богдана Хмельницького" / Відзнаки Президента України... С. 90-91.

²⁸ В тексті Опису чомусь йдеться про "промінь хреста". Див.: Відзнаки Президента України... С. 92.

²⁹ Тризуб - центральна фігура малого Державного Герба України, що міститься на щиті визначеної форми. В тексті Опису зазначено, що він - малий Державний Герб, що не правильно.

³⁰ У тексті Опису тризуб без щита знов названо малим Державним Гербом. Див.: Відзнаки Президента України... С. 123.

³¹ Положення про відзнаку Президента України "За військову службу Україні" // Відзнаки Президента України... С. 132 - 133.

³² Положення про відзнаку Президента України - медаль "За бездоганну службу" // Там само. С. 144-145.

³³ Вінка, як такого, на зображенні медалі не існує. Наявний тільки піввінок з шістьма листками дуба обабіч тризуба.

³⁴ Закон України "Про державні нагороди (№ 1549-III) // Голос України. 2000. № 69. 18 квітня.

³⁵ Указ Президента України "Про Комісію державних нагород та геральдики" // Поточний архів Адміністрації Президента України. Управління Державних нагород та геральдики. № 564/2000. С. 1-6.